

УДК 81'367.622.16

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАТОРІВ У ПАРАДИГМІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ОПРЕДМЕТНЕЇ ДІЇ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРОЦЕСУ

Петрик О.М.

У статті проаналізовано особливості дериваторів, значущі для творення віддієслівних іменників опредметненої дії зі значенням процесу; визначено основні й другорядні чинники, що впливають на процес перекатегоризації.

Ключові слова: вербатив, віддієслівний іменник опредметненої дії зі значенням процесу, дериватор, перекатегоризація, семантика.

В статье проанализированы особенности дериваторов, значимые для образования отглагольных существительных опредмеченного действия со значением процесса; определены основные и второстепенные факторы, влияющие на процесс перекатегоризации.

Ключевые слова: вербатив, отглагольное существительное опредмеченного действия со значением процесса, дериватор, перекатегоризация, семантика.

This article is dedicated to the analysis of the deriveurs' peculiarities, significant for the formation of the verbal nouns of materialized action with the value of the process: identified major and minor factors influencing the process of recategorization.

Key words: Verbatim, verbal noun of materialized action with the value of the process, deriveur, recategorization, semantics.

Питання виділення й розмежування основних граматичних класів слів – передусім іменника й дієслова – є одним із центральних у граматичній теорії. Актуальне воно й у світлі проблеми міжкатегорійного словотвору, оскільки перехід однієї частини мови в іншу – одне з найважливіших питань у сучасному мовознавстві, тому що має безпосередні зв'язки з різними її аспектами – власне дериватологією, лексикою, граматику, семантикою.

Віддієслівні іменники опредметненої дії (далі ВІОД – О.П.) є результатом транспозиції дієслівної дії, причому похідні повною мірою “успадковують” семантику дієслова-мотиватора, репрезентуючи її у формі іменника. Якщо семантика вербатива, спрямована на категоріальне значення процесуальності, виражена ще й граматично, то семантика ВІОД, оперта на категорію предметності й безпосередньо пов'язана з властивим іменникові граматичним значенням, обтяжена семантикою мотивувального дієслова і – в імпліцитному вигляді – його граматичними категоріями.

ВІОД зі значенням процесу, які, на думку І.Р.Вихованця, є предикатними іменами [3, с. 27–28], властиві окремі категорійні ознаки, як-от: часова локалізованість, динамічність, фазовість та пасивність суб'єкта. Проте на відміну від предика-

тних імен зі значенням дії вони мають помірний ступінь динамізму, який є некерованим. Оскільки в такій ситуації відсутнє активне начало, динамічний процес є мимовільним і навіть стихійним [7, с. 7]. Він виявляється в набутті чи втраті певної ознаки суб'єкта. Такими можуть бути зовнішні чи внутрішні зміни, що сприймаються органами слуху, зору, дотику й характеризують певні властивості навколишнього середовища, розвитку рослин і тварин, зміну фізіологічних та фізичних станів людини, напр.: *Це занепад епохи, це п'яний декаданс, Захмеліли ковбої, комуністи і фермери Заселяють уперто слобожанський Клондайк, В русі степу зникає травнева вода, Й цвинтарі переповнено нічними химерами (С.Жадан); Проте, – приходить весна, Сонце яро зігріває землю, і внутрішня суть зерна пробуджується до дії, життя, творення парости, – а за тим – до розквітання квітки і зав'язування Нового Плоду (С.Бердник); У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появилення на світ божий і потім – років, мабуть, із десяти підряд – мати казала, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку (Остал Вишня).*

Складний багатокomпонентний і багаторівневий характер дієслівної семантики обумовлюється найтіснішим переплетенням лексичних та граматичних елементів. При віддієслівному словотворенні вся

ця складна семантична структура стає динамічною, залежно від завдань та цілей номінації та чи та “зона” системно організованої семантики починає “працювати”, і дієслово продукує похідне – ім’я. Проте визначальними ознаками вербатива для утворення, а відтак і функціонування ВІОД зі значенням процесу, вважаємо, поділяючи думку окремих науковців [6], семантику (належність до певного семантичного класу дії, процесу чи стану), субстанційність (співвідношення конкретних (денотативних) та абстрактних (сигніфікативних) сем у значенні мотиватора), релятивність семантики (наявність у семантиці дієслова інформації про суб’єкт та об’єкт дії, їхні властивості та взаємодію), лексикограматичні чинники (аспектуальність: вид, граничність, роди дієслівної дії), стилістичне маркування (переносні, фразеологічно зумовлені, діалектні, розмовні, застарілі, спеціально термінологічні та інші значення).

Вербативи, що виступають мотивувальними для ВІОД зі значенням процесу, у семантичній структурі відзначені динамічністю, проте ступінь її помірний. Ця ознака носить мимовільний, стихійний характер, оскільки вона позбавлена контролю. Саме тому вони не надто активні в процесі перекатегоризації, порівн.: *Вона зів’яла, зсохла, як билина в спеку; лице зблідло, помарніло, аж зчорніло; щоки опали, ясні очі неначе погасли (І.Нечуй-Левицький) – збліднути → збліднення, але зів’яти → ∅, помарніти → ∅, зчорніти → ∅, опасти → ∅, зсохти → ∅, погаснути¹ → ∅, хоча зсихати → зсихання, погасати¹ → погасання.*

Значущими для творення ВІОД зі значенням процесу є субстанційні семи. Їхня наявність у значенні дієслова, або ступінь конкретності/абстрактності, залежить передусім від його значення, від належності до того чи того класу. ВІОД зі значенням процесу творяться від дієслів із загальним значенням “ставати/стати якимось, набувати/набути якоїсь ознаки чи властивості”. Такі одиниці входять до сигніфікативної зони. Майже всі вони є похідними, а семантична близькість дає підстави об’єднати їх в один рід дії – інхоативний [8, с. 77] зі значенням “нагромадження певного стану, перехід до нового стану”. Частина з них є вторинними віддієслівними, частина відіменними, а частина відприкметниковими утвореннями, які наслідують ознакову семантику, де “субстанційна “прокладка” в семантиці цих дієслів може стати необмежено широкою, невизначеною” [4, с.158], що вказує на абстрактність семантики. Такі дієслова мають малу кількість предметних сем, а відтак їхні словотвірні можливості в межах ВІОД є обмеженими, напр.: *веселішати* (робитися, ставати веселішим) → ∅, *гострішати* (ставати гострішим) → ∅, *глухнути 1* (втрачати слух, ставати глухим) → ∅, *гуснути* (ставати густим) → ∅, *забагрянитися* (покритися багрянцем) → ∅, але *дорожчати* (ставати, робитися дорожчим) → *дорожчання*; *іржавіти* → (ставати іржавим, покриватися іржею) → *іржавіння*; *загустіти* (стати густим, загущеним) → *загустіння*; *загусати/загуснути* (ставати густим, в’язким) → *загусання, загуснення.*

Оскільки ВІОД зі значенням процесу презентують інший варіант суб’єкта – неактивний, то ця ознака у вербативів теж чинить опір для вільного творення похідних, порівн.: *перезривати* (ставати надто зрілим, спілим) → *перезрівання*, але *переквітувати* (перестати квітувати, відцвісти) → ∅, *схуднути* (стати худим, худішим) → *схуднення*, але *змиршавіти* (стати миршавим, худим, кволим) → ∅, *старіти 1* (ставати старим або старішим) → *старіння 1*, але *вагітніти 1* (ставати вагітною) → ∅. Набуваючи ознаки активності суб’єкта (а на граматичному рівні – увіходячи до категорії активного стану), дієслово реалізує свій словотвірний потенціал, продукуючи вже ВІОД зі значенням дії, порівн.: *зменшуватися 1* (ставати меншим за обсягом, величиною, кількістю) → ∅, але *зменшувати/зменшити* (робити меншим обсяг, величину, кількість чого-небудь) → *зменшування, зменшення, спотворюватися 1* (ставати неприємним, непривабливим) → ∅, але *спотворювати/спотворити 1* (надавати кому-, чому-небудь неприємного, непривабливого вигляду) → *спотворювання, спотворення.*

Отже, зі зниженням активності суб’єкта знижуються й дериваційні потенції дієслова щодо продукування ВІОД зі значенням процесу, порівн.: *опадати 7* (зменшуватися в об’ємі, стухати (про пухлини, набряки на тілі)) → ∅, *опадати 8* розм. (худнути, втрачати округлість форм (про людину, тварину)) → ∅, але *опадати¹ 1* (губити листя, пелюстки, плоди і т.ін. (про дерева, квіти)) → *опадання (Біологічним пристосуванням рослин до захисту від випаровування є листопад – масове опадання листків на холодний або жаркий період року (З журналу)).*

Для переважної більшості дієслів, що виступають мотивувальними для ВІОД зі значенням процесу, єдино можлива – лівобічна валентність, що зумовлює одномісність, а відтак зорієнтованість на суб’єкт. Тому можуть продукувати девербативи лише неперехідні дієслова, які є пасивними в процесі перекатегоризації, напр.: *порожніти 1* (ставати порожнім, менш заповненим) → ∅, *пов’язатися 5* (утворитися, пов’язатися (про плоди)) → ∅, *блакитніти 1* (ставати блакитним) → ∅, *весніти 2* (розквітати) → ∅, *усоліти* (достатньо просолитися) → ∅.

Абсолютивність, що співвідноситься з категорійним значенням неперехідності дії, виступає функціонально значущою ознакою для мотивувальних ВІОД процесу та впливає на процес перекатегоризації.

Проте найвагомішими ознаками для реалізації словотвірного потенціалу вербативів виступають аспектуальні. Загальне значення ВІОД процесу передбачає межу, поріг ознаки. Твірними можуть бути лише граничні дієслова. Вони позначають дії, що мають внутрішню граничність, тобто таку межу в її розвитку, після досягнення якої вона вичерпує себе й припиняється. Але така межовість не залежить від видового значення вербативів, вона відображається в значеннях дієслів доконаного й вибірково недоконаного виду, причому дієслова у

формі доконаного виду мають реальну межу, а недоконаного – потенційну [2, с. 15]. Містять її лише ті імперфективні форми, дія яких спрямована на результат, засвідчений парною перфективною формою. У випадках *Ягода червоніє* → *червоніння ягоди*; *Стовбур тоншає* → *тоншання стовбура*; *Дівчина худне* → *худнення дівчини* передбачається, що означений процес у своєму розвитку чи занепаді дійде до межі й буде зафіксований номінаціями у формі доконаного виду – *Ягода почервоніла* → *почервоніння ягоди*; *Стовбур потоншав* → *потоншання стовбура*; *Дівчина схудла* → *схуднення дівчини*.

Семантична своєрідність дієслів-мотиваторів полягає в тому, що майже всі вони є похідними словами. Це вторинні дієслова-інхоеативи, а також дієслова, що корелюють за родами дії. Словотворчі афікси модифікують значення дієслова, звужуючи, семантично конкретизуючи його щодо вихідного слова. Проте суфікси не несуть чітко окресленого навантаження, оскільки “значення суфіксів мають більший ступінь абстрактності порівняно з префіксами, які переважно зберегли своє первинне локально-просторове значення” [5, с. 24].

Група мотивувальних безпрефіксних дієслів відзначена тим, що наявні лексеми представлені формою недоконаного виду, причому з переважною більшістю з них співвідносяться префіксальні вербативи доконаного виду. В основному це потенційно граничні дієслова, що є сприятливим чинником для продукування ВІОД зі значенням процесу. Ними стають відприкметникові утворення, де суфікс -а- взаємодіє з основою прикметників вищого ступеня порівняння (*яскравішати недок. 1* (ставати яскравішим) → *яскравішання, молодшати недок. 1* (ставати молодшим) → *молодшання, жвавішати недок. 1* (ставати жвавішим) → *жвавішання*); чи такі, у яких до основи іменника або прикметника приєднується формант -і- (*іржавіти недок. 1* (ставати іржавим) → *іржавіння, пітніти недок. 1* (укриватися потом) → *пітніння, мужніти недок. 1* (ставати фізично й духовно зрілим) → *мужніння, старіти недок. 1* (ставати старим) → *старіння*).

Поодинокі твірними виступають дієслова з формантом -у- (*худнути недок. 1* (ставати худим або худішим) → *худнення, шкарубнути недок. 1* (ставати шершавим, шорстким на дотик) → *шкарубнення, квітнути недок. 1* (розкриватися, розпускатися (про квіти; цвісти) → *квітнення*; та одновидові неграничні дієслова недоконаного виду з постфіксом -ся, що реалізують динамічну ознаку “зміна властивостей суб’єкта” (*гноїтися недок. 1* (виділяти гній) → *гноїння, кушитися недок. 2* (утворювати кущі) → *кущення, кушіння, галузитися недок. 1* (пускати паростки, гілки) → *галуження*). Постфікс -ся, приєднуючись до перехідного дієслова, нейтралізує активність його семантики й указує на зосередження процесу в самому суб’єкті [7, с. 9].

Визначальною рисою групи мотивувальних префіксованих дієслів виступає модифікація семантики, яку спричиняє префікс. Узаємодіючи з твірною основою, він конкретизує значення вербатива насамперед щодо внутрішньої часової характеристики й змінює серединну фазу процесу на початкову чи кінцеву. Відповідно до цього в усіх префіксованих дієсловах виділяють починальні та

завершальні роди дії [7, с. 9], які взаємодіють з аспектуальними ознаками граничності, спрямованості до результату та його досягнення. Актуалізуючи семантику результативності, префікс знижує рівень продукування ВІОД.

Інертними в процесі перекатегоризації виступають мотивувальні дієслова починальних та завершальних родів дієслівної дії, оскільки в переважній більшості це дієслова доконаного виду з реалізованою граничністю [1, с. 203], що не входять до видової пари. Так, не творять похідних вербативи, що постулюють початок реалізації процесу: *заряснішати, закрижаніти, замерзати, запанувати, заблищати*; дієслова з префіксами під-, над-, при-, що вміщують у собі поєднання починальних та завершальних родів дії, зі значенням неповноти дії (*підсохнути, підпліснявіти, підбільшати, надрости, надгоріти, прижовкнути, прицвісти, прихрипнути*) та дієслова завершальних родів дії (*доцвісти, дожевріти, змокріти, скипіти, померкнути, покисліти, відсиріти, відквітувати, протліти, перекисати, вилісіти, виліняти, натанути*).

Утворення ж форми недоконаного виду послаблює значення початку чи кінця процесу й стимулює потенційно граничні дієслова до продукування ВІОД, оскільки увага зосереджується на протяжності процесу, напр.: від дієслів з початковою фазою дії – *загнивати 1* (піддаватися гниттю, розкладатися) → *загнивання, загнити* → Ø; *закипати 1* (починати кипіти) → *закипання, закипіти* → Ø; *розпхати 1* (набрякати, потовщуватися від запалення) → *розпхання, розпхнути* → Ø; *примерзати 1* (міцно приставати до чого-небудь під дією морозу) → *примерзання, примерзнути, примерзти* → Ø; *підгнивати 1* (частково гнити, пріти, трухлявіти) → *підгнивання, підгнити* → Ø; від префіксованих дієслів з фінітивним значенням – *дотлівати 1* (закінчувати тліти) → *дотлівання, дотліти* → Ø; *доростати 1* (досягати повної кількості, певного розміру, об’єму) → *доростання, дорости* → Ø; *визрівати 1* (ставати спілим, досягати) → *визрівання, визріти* → Ø; *перестигати* (ставати надміру стиглим) → *перестигання, перестигнути* → Ø, *намерзати 1* (замерзаючи, вкривати поверхню чого-небудь) → *намерзання, намерзнути* → Ø; *угасати 1* (переставати горіти, жевріти або світити, світитися) → *угасання, угаснути* → Ø; *обсихати* (ставати сухим; висихати) → *обсихання, обсохнути* → Ø.

Зрідка зустрічаються девербативи, утворені від одновидових дієслів із реалізованою граничністю (*загустіти* (стати густим, загущеним) → *загустіння, полисіти* (стати лисим) → *полисіння, покоротшати* (стати коротшим) → *покоротшання, здрібніти 1* (стати дрібним за розміром, обсягом) → *здрібнення, здичавіти 1* (стати диким, неприрученим) → *здичавіння*) та парновидових (*забур’янитися [забур’янюватися]* (заростати, покриватися бур’яном) → *забур’янення, підвищитися [підвищуватися]* 1 (ставати вищим) → *підвищення, послабитися [послаблюватися]* 1 (втрачати силу, ставати слабшим) → *послаблення, зотліти [зотлівати]* 1 (руйнуватися,

розпадатися від тривалого використання, лежання) → зотління).

Уплив стилістичних особливостей вербативів на продукування ВЮД зі значенням процесу не є значущим порівняно з граматичними чинниками. Фразеологічно зумовлені, вузьковживані, діалектні, застарілі значення мотиваторів унеможливають утворення ВЮД, позаяк спеціально-термінологічні

та переносні підвищують реалізацію їхнього словотвірного потенціалу.

Отже, ВЮД є наслідком вибіркового процесу перекатегоризації, оскільки для них властиві окремі особливості твірних, а саме: семантика, субстанційність, релятивність, лексико-граматичні чинники та стилістичне маркування.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.
2. Бондарко А. В. Семантика предельности / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1986. – № 1. – С. 14–25.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 220 с.
4. Грушко Н. Е. Глагол как база субстантивного словообразования / Н. Е. Грушко // Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1991. – 271 с. – С. 135–164.
5. Ковалик І. І. Діалектичний характер словотвірної структури похідного слова / І. І. Ковалик // Питання словотвору. – К. : Вища школа, 1979. – С. 20–26.
6. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів / Л. М. Колібаба. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2005. – 349 с.
7. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Кутня Г. В. ; Львівський нац. ун-т імені І. Франка. – Львів, 2004. – 18 с.
8. Чевельгина Н. Ф. Инхоативные глаголы и соотносительные сочетания в отношении к словопроизводству / Н. Ф. Чевельгина // Семантические классы русских глаголов. – Свердловск : Изд. Уральского ун-та, 1982. – С. 77–82.